

The research results reflect the concept of the schematic diagram of the governmental-coordinative mechanisms that regulates a dairy production complex as well as the most characteristic patterns of its dynamics. Also it was found the priority system recognizing governmental campaign to create general prerequisites innovative investing sector and the most important components. But milk producers have not understood their willingness to the actively cooperate with the government and potential investors within the requirements of the national legislation and procedures adopted by the international organizations.

The conclusions of this analyzing systematic investment dairy production complex are reduced to the fact: the most promising direction for the further research of this area is the establishment of the most appropriate forms of the interaction mechanisms in the area of the investment, innovation, standards and the information model are based on the investing and innovative development of the industrial branch.

Key words: *system, investment, dairy production, agro-industrial complex, innovation, standardization, information.*

УДК 349.412.4:930.85

ОСНОВНІ ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У РОЗРІЗІ ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Л.М. Коваль, кандидат економічних наук

Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут

Стаття присвячена аналізу вироблених у процесі історичного, соціально-економічного, політичного розвитку людства форм землеволодіння. Обґрунтовано поняття «аграрної цивілізації» та визначено його хронологічні межі. Зроблено спробу формування цілісної, лаконічної картини аграрної історії людства з позиції еволюційної, циклічної та цивілізаційної теорій. Приведено ключові для кожного етапу та цивілізаційного осередку форми землеволодіння.

Ключові слова: *аграрна цивілізація, землеволодіння, держава, община, латифундія, оренда, фермерство, АПК, сільськогосподарська політика.*

Земля виступає базисом і головною умовою існування людства, тому із часу перших держав постає питання пошуку раціональної системи землеволодіння, а відтак – оптимальних форм організації сільського господарства, що відіграло ключову роль на різних етапах цивілізаційного розвитку людства.

Методика досліджень: особливість дослідження економічно-правових аспектів аналізу аграрної історії людства зумовило використання порівняльно-історичного, індуктивно-дедуктивного методів, методу абстрагування.

Результати досліджень. Історичні джерела, що базуються на даних археології засвідчують: аграрна доба у розвитку людства займає найтриваліший період – з моменту появи сільського господарства (близько 8 тис. років тому) до виникнення повноцінного промислового виробництва (середина XVIII ст н. е.). Вагомим етапом аграрної цивілізації є неолітична революція, що завершується на межі IV-III тис. до н. е. Це поняття обґрунтоване британським археологом Г. В. Чайлдом [11] як

«перехідний період від стадії привласнювального господарства до відтворювальної економіки, від мисливства і збиральництва до землеробства, скотарства і палеометалургії». На думку українських економістів-теоретиків А. Чухно, А. Філіпенко, А. Гальчинського, І. Лукінова, Ю. Павленко, П. Юхименка, П. Леоненка [9; 13], завершення неолітичної революції започаткувало аграрну цивілізацію; перша науково-технічна революція (промисловий переворот) останньої третини XVIII ст. — середини XIX ст. утвердила індустріальну цивілізацію, в межах якої під впливом сучасної науково-технічної та технологічної революції кінця 70-х — початку 80-х років XX ст. відбувається становлення постіндустріальної цивілізації.

Таким чином, аграрна цивілізація, коли земля і землеробство виступали домінантою економічного розвитку, охоплює період близько 6000 років. Окреслений підхід співзвучний із хвильовою концепцією розвитку суспільства Елвіна Тофлера, згідно якої виділяються три основні «хвилі» розвитку людства: аграрна, індустріальна, постіндустріальна [10].

Питання землеволодіння та землекористування, що стали предметом досліджень з часів Античності, відображені у працях Арістотеля і Ксенофонта; перші спеціалізовані дослідження у цій сфері належать давньоримським авторам: трактати «Про сільське господарство» Луція Колумелли та Марка Теренція Варрона, «Землеробство» Марка Порція Катона Старшого, аграрні реформи братів Тіберія і Гая Гракхів [2; 3; 6].

У працях з теології Августина Блаженного словами апостола Павла: «Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть» обґрунтовано необхідність праці для всіх, а також пріоритетність землеробства – «найчистішого серед усіх мистецтв» [3]. Питання оптимальної системи землеволодіння та землекористування знайшли широке відображення у працях фізіократів.

Особливий інтерес становлять праці Макса Вебера, присвячені розвитку господарства та суспільства [5; 6, 33 – 66.]. Питання землеволодіння, розвитку сільського господарства у розрізі економічної історії людства досліджені у фундаментальних колективних працях П. Юхименка, П. Леоненка, П. Буряка, В. Юкіша, Т. Овчиннікової та ін. [9; 13]. Особливості аграрної історії українських земель стали предметом дослідження представників наукової школи, очолюваної Рибакон І. В. та Нечитайлом В. В., а також знайшли відображення у дослідженнях Панченко П.П., Шмарчук В.А. [8] та ін.

Постановка завдання. Метою дослідження визначено здійснення комплексної, лаконічної характеристики основних форм землеволодіння в цивілізаційному розрізі: від часу заснування перших держав (IV-III тис. до н.е.) до новітнього часу (80-х рр. XX ст.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання володіння та розпорядження землею як базовим ресурсом господарського розвитку постають у епоху перших держав – Межиріччя, Вавилону, Єгипту. Для усіх цих країн спільною особливістю є заняття землеробством за допомогою іригаційних систем, побудова та підтримання яких стали причиною формування перших державних утворень. Земля, що була власністю громади, поступово переходить у володіння фараонів та храмів; зокрема, фараони частину своїх маєтків із прикріпленими до них селянами передають вельможам.

У Стародавньому Китаї на зміну общинному землеволодінню приходить державна (імператорська) власність на землю; функцію безпосереднього розпорядження земельним фондом виконує один із трьох найвищих чиновників

(вана); частину землі у спадкове володіння отримує земельна аристократія, інша частина – розподіляється між різними суспільними верствами на правах умовного землекористування; у VIII-III ст. до н.е. утверджується приватна, спадкова власність на землю, земельний податок [13].

Криза рабовласництва на Близькому Сході призводить до занепаду Вавилонського царства і Єгипту, тому центр Стародавнього Світу переміщується в Середземномор'я.

У світовій історії розпочався новий період, відомий під умовною назвою античний (п. п. I тис. до н. е. — п. п. I тис. н. е.). У епоху античності частка рабів у структурі населення зростає з 10 до 50%; таким чином, саме раби стають основною робочою силою, у т.ч. — і в сільському господарстві, внаслідок чого вільні землероби банкрутують.

Географічне положення Стародавньої Греції — на перетині торгових шляхів, сприйняття культури та господарських здобутків народів трьох континентів — Європи, Азії та Африки, наявність зручних бухт, природних багатств, будівельних матеріалів забезпечило ранній розвиток ремесла, торгівлі, мореплавства. Греки стали ремісниками і торговцями в період, коли народи інших земель ще займалися полюванням, скотарством або землеробством.

Вперше у світовій історії місто (поліс) витіснило і підпорядкувало собі село. У Греції не вистачало зерна власного виробництва, тому сільське господарство було другорядним [13]. Орна земля, угіддя, природні багатства, які спочатку належали громаді, згодом перейшли до родової аристократії. Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградників, оливкових гаїв. Підвищується товарність сільського господарства. У пошуках джерел сировини та ринків збуту готової продукції греки активно колонізують Північне Причорномор'я, створюючи там грецькі поселення, які відігравали функцію осередків торгівлі з місцевим населенням. Однак головною причиною Великої грецької колонізації стала нестача землі внаслідок зростання населення і її зосередження в руках знаті. Саме в Північному Причорномор'ї стародавні греки торгували зі скіфами, частину яких (скіфів-орачів) частина дослідників вважає предками сучасних українців (VII ст. до н. е. — III ст. н.е.) [1; 9; 11; 13].

Криза інституту рабовласництва, збідніння вільних виробників призвело до занепаду Греції і наступним осередком світової цивілізації стає Рим. Реформи царя Сервія Тулія (середина VI ст. до н. е.) знищили пережитки родового ладу, поділивши римське населення на 6 категорій за майновими ознаками. Розгорнулася боротьба за землю, в ході якої сформувалося велике землеволодіння. «Закони XII таблиць» (середина V ст. до н. е.) захищали приватну власність, економічні та політичні права рабовласників, юридично закріплювали інститут боргового рабства. У другій половині IV ст. до н. е. були спроби обмежити захоплення аристократією громадських земель, встановлено верхню межу володіння землею 500 югерів (125 га) і норму для випасання худоби (100 голів великої та 500 дрібної).

Становленню і утвердженню рабовласницьких відносин сприяла територіальна експансія, активна військова політика, яку вела Римська Республіка. До середини III ст. до н. е. була захоплена вся територія сучасної Італії. В I ст. до н. е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході.

Римська держава вважалася юридичним власником землі. Володіння землею було почесним привілеєм сенаторів (нобілів), прибутки яких йшли переважно від

землі. Землю намагалися придбати також вершники — багатії, які займалися торгівлею, відкупам, лихварством.

Головною формою рабовласницького господарства була вілла-філварок — маєток площею 25—100 га землі, яку обробляли 50—60 рабів. Внаслідок концентрації землі, дешевої рабської сили сформувалися латифундії з десятками тисяч гектарів землі та великою кількістю рабів.

Територіальні завоювання призвели до експропріації землі в колоніях, яка оголошувалася державним багатством, роздавалася нобілям, продавалася вершникам, здавалася в оренду. В багатьох місцях утворювалися колонії, де землі отримували ветерани і римська біднота. Боротьба за землю була важливою ознакою економічного розвитку Риму. З'явилися аграрні проекти, які обмежували захоплення державних земель, але вони були безрезультатними. У I—II ст. н. е. розпочалися зміни в організації виробництва у володіннях великих землевласників. Латифундії поділялися на невеликі ділянки (парцели), які надавалися в оренду колонам — дрібним землеробам; поширилися велика оренда на емфітевтичному праві, прекарій — умовне землеволодіння, коли земля надавалася на строк, визначений її власником. Виникли рентні відносини у вигляді натуральних і грошових платежів, відробітків [3; 6].

Падіння Риму під натиском варварів ознаменувало початок нової сторінки в історії людства – Середньовіччя, під час якого втрачається чимало економічних та наукових здобутків доби Античності, відбувається аграризація економіки, завдяки чому цей період в науковій літературі називають «аграрна цивілізація» [3].

Становлення феодального господарства яскраво простежується на прикладі Франкського королівства (V—IX ст.). У V — на початку VI ст. за «Салічною Правдою» у Франкському королівстві відбувався процес перетворення землеробської громади на сусідську, де переважало індивідуальне господарство малих сімей. Громаді належали територіальне верховенство, колективна власність на всю землю. У спадковому користуванні великих родин, члени яких вели спільне господарство, були наділи (парцели) орної землі, сади, виноградники, ділянки лісів та луків, випаси для худоби. Право приватної власності поширювалося на будинок з присадибною ділянкою та рухоме майно. Неподільні угіддя були спільною власністю членів громади. Права відчуження (вільного розпорядження) землі франки не знали. Земля успадковувалася синами або братами померлого, а за їхньої відсутності переходила до громади. У процесі колонізації Галлії частину земель, переважно імперських, привласнили королі, дружинники, знать. У громаді неминуче виникав дуалізм між колективною власністю і парцелярними господарствами. Розпочалася майнова диференціація.

У VIII—IX ст. у франкському суспільстві відбувся переворот в аграрних відносинах, що прискорив процес створення феодального господарства. Його каталізатором стали війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами. Війни вимагали великої кількості воїнів, які отримували пожиттєві земельні дарування — бенефіції — за умови виконання військової служби і васальної присяги на вірність королеві-сеньйорові. Склалося бенефіціальне — умовно-службове, тимчасове землеволодіння, що ґрунтувалося на сеньйоріально-васальних відносинах. Право власності на землю зберігалося за сеньйором, який надавав її. Згодом бенефіцій перетворився на феодал (спадкове землеволодіння). Перетворення вільних селян на залежних і втрата ними прав на землю відбувалися по-різному. Один з таких шляхів — насильний продаж землі, виконання певних господарських

примусів на користь короля та його намісників. Селяни, втрачаючи землю як власність, зберігали її як умову господарювання, прикріплювалися до неї як користувачі наділів [3; 7; 12].

В Англії, яка належала до Римської імперії з I ст. н. е., рабовласницька система власності не сформувалася. В англосаксонський період (V—XI ст.) домінувала селянська вільна сусідсько-територіальна громада-марка. Значні за розмірами спадково-сімейні наділи-гайди на 120 акрів (48 га), колонізаційні можливості, примітивна агрокультура, взаємодопомога забезпечували тривале (порівняно з Франкською державою) збереження громадської власності. Англійський фолькланд — наділ, яким володіли за «народним правом», проте зростання влади дворянства робило неминучим формування великого землеволодіння і перетворення дрібних власників на залежних селян.

Вирішальне значення мали королівські дарування (з VII ст.) монастирям, ерлам (дворянам), земель з вільним населенням — боклендів (земля, придбана за грамотою) з правами на збирання доходів, фіску, суду, стягування штрафів. Фактично король дарував не землю, а владу над вільними селянами, право імунітету. Матеріали першого (1085—1086 рр.) перепису населення і землеволодінь в історії Англії та усїєї Європи, які отримали назву «Книги Страшного суду», юридично зафіксували панування феодальних відносин у англійському суспільстві.

Отже, в V—X ст. у країнах Європи формувалося феодальне господарство на основі приватної власності феодала на землю та залежності селян від феодала. Вирішальне значення мали перемога великого землеволодіння над дрібним, становлення між землевласниками і селянами відносин панування і підпорядкування, а всередині пануючої верстви — покровительства і служби. Прискорили ці перетворення війни, зовнішня експансія, законодавча та податкова політика держав, санкція нею імунітетної системи та придушення опору селян.

Зрілі феодальні відносини (XI—XV ст.) в усїх країнах Європи мали класичну форму; на першому етапі (XI—XIII ст.) панували феодальна земельна власність, що склалася у трьох видах — королівська, світська, духовна. Система майорату давала можливість успадковувати землю старшому синові повністю або дві третини її (щоб запобігти дрібненню наділів) [3; 7].

У XIV—XV ст. у різних регіонах відбувся новий аграрний переворот, що змінив господарську структуру феодальних володінь. У Франції головними господарськими формами стали цензива, оренда та найми. Цензива — умовне спадкове володіння на основі виплати фіксованого грошового цензу — давала змогу селянам без обмежень з боку сеньйора продавати, заповідати, закладати землю, давала максимум господарських і правових можливостей. Оренда забезпечувала до 80% доходів сеньйорії. Визначилася тенденція до формування селянської земельної власності.

В Англії процес перебудови відбувався у кілька етапів. У XV ст. утвердження панщини стала повсюдним. Селяни перетворилися на копільгольдерів — землекористувачів на «строк життя» за спеціальними документами, копії яких зберігалися в місцевій церкві, з виплатою незмінної щорічної ренти. Зменшення орних земель сприяло розвитку тваринництва, насамперед вівчарства, що не вимагало великих коштів і давало значні прибутки. Лорди, багаті селяни почали зводити землі в одну ділянку і обгороджувати їх. Такі землі виходили з примусової сівозміни, на них можна було господарювати самостійно. Це стало згодом одним із факторів урбанізації, коли збіднілі селяни, що втратили можливість оренди землі, масово переселялись у міста.

Посилення феодальної реакції, зародження кріпосницьких тенденцій були характерні для країн Центральної Європи та Росії. У Східній Європі з другої половини XII ст. на північносхідних і північно-західних землях Київської держави внаслідок її феодального роздроблення утворилися самостійні феодальні державні утворення, що розвивалися в умовах залежності від Золотої Орди. З XIV ст. найбільш економічно і політичне сильним стало Московське князівство, яке об'єднало руські землі в єдину державу. Протягом XII—XV ст. на цих землях інтенсивно формувалося вотчинне землеволодіння на основі князівських дарувань, займанщини, закупів землі. На межі XII—XIII ст. склалася система кормлінь, коли князь делегував збирання державних податків і примусів світським феодалам за виконання обов'язків намісників, судово-адміністративних, фіскальних функцій. Значні обсяги землі перебували в «чорному» землеволодінні.

У другій половині XV ст. посилилася особиста залежність селян. У 1497 р. був виданий Судебник Івана III, що обмежив перехід селян на інші землі тижнем до Юрьєвого дня (26 листопада) і тижнем після нього за умови виконання всіх примусів і сплат за користування двором і господарськими будівлями. Така спрямованість еволюції аграрних відносин зумовлювалася розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків збуту сільськогосподарської продукції, слабкістю міст, колонізаційними можливостями, які в умовах нестачі робочих рук ускладнювали організацію феодального господарства [12].

Отже, у Західній Європі у період зрілого феодального господарства зменшилося економічне значення сеньйоріального господарства і зросла роль селянського. Розширилися майнові та правові можливості селян, однак феодали залишалися монопольними власниками землі. Зберігалися поземельна рента, елементи особистої залежності селян від землевласника. У країнах на схід від Ельби прогресивні форми перебудови сеньйоріально-селянських відносин почали витіснятися кріпосницькими тенденціями.

Великі географічні відкриття XV-XVII століття ознаменують нову епоху економічної історії людства, коли фокус господарського життя переміщується зі сфери сільського господарства у сферу торгівлі та виробництва; формується світовий ринок, морські держави створюють системи колоніальних володінь в Африці, Америці, Австралії та відбувається «революція цін» — підвищення у декілька разів цін на промислові та сільськогосподарські товари унаслідок ввезення у Європу значної кількості золота і срібла з Америки.

Селянські цензиви еволюціонували у дрібну селянську власність, феодальна грошова рента і оренда — у капіталістичну ренту і оренду, використовувалася наймана робоча сила. Відбувається перехід до фермерського господарства. Унаслідок цього відбувається швидке розорення феодальних господарств та формування засад капіталізму і ринкового господарства.

Для європейських аграрних відносин у XIX — на початку XX ст. визначальним було збереження великого землеволодіння. Сільське господарство розвивалось на фермерській основі (оренда землі у лендлордів Великобританії, дрібне «парцелярне» землеволодіння та оренда у Франції, викуп селянами землі у феодалів Німеччини, майнова диференціація селянства). Аграрна криза кінця XIX ст. прискорила механізацію сільського господарства.

Особливим шляхом розвивалася аграрна сфера у США, де фермерське господарство як пануюча форми землеволодіння утвердилось у першій половині XIX ст. Громадянська війна та ліквідація рабства забезпечили концентрацію значної

частини земель у руках уряду, яким у 1862 р. Було прийнято «Акт про гомстеди», який давав право кожному громадянину США після сплати 10 дол. реєстраційного збору отримати 160 акрів землі, що ставали власністю після п'яти років проживання на ній, обробітку та забудови. Площа оброблюваних земель збільшилася в 2,2 раза; на початок ХХ ст. в США налічувалося 5,8 млн ферм, що утворилися в результаті купівлі землі у держави та великих землевласників, оренди. США стали одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок (з 1862 по 1901 р. експорт пшениці збільшився майже у 5 разів, кукурудзи — в 16, що призвело до європейської аграрної кризи 1875—1896 рр., коли ціни на пшеницю на світових ринках впали майже вдвічі) [13].

Завоювання зовнішнього ринку було зумовлено тим, що американський фермер обробляв землю, вільну від ренти, тоді як європейські селяни і фермери були змушені платити значні рентні платежі.

Після завершення I та II Світових воєн сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь, значно зменшилась кількість зайнятих у цьому секторі економіки. В американському сільському господарстві поширеною була оренда землі. Кількість фермерів — повних власників землі у США становила 62%, на їхню частку припадало 35,3% сільськогосподарських угідь. Великими власниками землі в США були монополії, держава. У сільськогосподарському виробництві США з'явилися акціонерні підприємства. У 1966 р. один американський фермер міг прогодувати 43 особи. Вимоги до його кваліфікації, освіти були вищі, ніж у промисловості.

У ФРН у 1947—1949 рр. окупаційна влада провела аграрну реформу. За законом про земельну власність було перерозподілено 178,5 тис. га землі, або 1,3% сільськогосподарських площ.

Земельна реформа в Японії 1947—1949 рр. передбачала примусовий викуп державою землі, що здавалася в оренду, а також більше ніж 1 га. Продаж здійснювався під наглядом земельних комітетів. Плата за землю регламентувалася і виплачувалася державними облігаціями. Потім землю перепродували селянам за низькими цінами. До 1949 р. було продано 1,63 млн га землі. В оренді залишилося 13% землі.

В усіх економічно розвинених країнах сформувалися агропромислові комплекси (АПК), що склалися з власне сільськогосподарського виробництва, а також галузей, що виробляли і постачали промислову продукцію, та зайнятих транспортуванням, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції. За допомогою так званої вертикальної інтеграції фінансовий капітал поєднував всі стадії виробничого процесу у секторах АПК. У 60-х роках у США склався певний тип сільськогосподарського маркетингу. Промислові компанії створили мережу баз і збутових центрів (дилерів). До їхніх обов'язків належали реалізація сільськогосподарської техніки, її обслуговування, постачання хімікатів. Вони активно втручалися в усі стадії виробництва, надавали кредити.

Набула поширення кооперація для об'єднання економічних ресурсів, особливо в молочному тваринництві, овочівництві, садівництві. У США на її частку припадало майже 40% збуту товарної продукції. Сільськогосподарське виробництво розвивалося в умовах посиленого державного регулювання, головним завданням якого була стабілізація ринку сільськогосподарських товарів, цін і доходів фермерів. Державні асигнування надавалися на захист ґрунтів від ерозії, на іригаційні роботи, поліпшення земельного, лісового фонду. Науково-дослідну роботу проводили, як правило, урядові установи.

У США функції регулювання виконували Міністерство сільського господарства, державна товарно-кредитна корпорація (ТКК), адміністрація земельного фонду. У 1953—1964 рр. уряд реалізував 25—47% валового збору пшениці, 9—16% кукурудзи, 4—32% ячменю, 15—62% бавовни, 9—48% тютюну. За незібраний урожай фермери отримували компенсацію у розмірі 45—50% його вартості. Цим скористалися переважно великі ферми, що отримали 93% державних виплат. Американські фермери мали гарантовані стабільні доходи.

Другим після США експортером сільськогосподарської продукції стала Франція. Вона була єдиною країною в Західній Європі, яка вивозила зернові, молочні продукти, вино. Ця тенденція продовжилась у 1970—80 рр., коли країна стала одним з найбільших постачальників молочних продуктів, вина, цукру [13].

Важливим чинником розвитку сільськогосподарського виробництва в 60-х роках стала єдина сільськогосподарська політика країн — учасниць ЄС; її метою було піднесення життєвого рівня працівників сільськогосподарських підприємств, встановлення однакових цін на сільськогосподарську продукцію, регулювання ринків головних сільськогосподарських товарів. У 1968 р. було ліквідовано мито на продукцію країн — членів Співтовариства. Розвиваючись на індустріальній основі, у 70—80-х роках сільськогосподарське виробництво провідних країн світу вступило в новий етап розвитку. Найпоширенішою формою їх були сімейні, партнерські й т.зв. інші господарства.

У США 3% населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві, повністю забезпечує продовольством населення країни. Продукція цієї галузі експортується також за кордон. Цього було досягнуто завдяки інтенсивній професійній підготовці виробників, широкому застосуванню різноманітної, високоякісної техніки і зв'язку, всебічній державній допомозі фермерству.

У 70—80-х роках уряд Великобританії приділяв велику увагу розвитку національного сільськогосподарського виробництва. Державні субсидії почали отримувати хлібороби, зокрема за реалізацію виробництва високоякісної продукції. Уряд ввів постійні доплати фермерам за збільшення урожайності зернових і продуктивності тваринництва. Завершувалися механізація, електрифікація, хімізація галузі. Держава встановила високі ціни на сільськогосподарську продукцію, стимулюючи фермерське виробництво, однак галузь забезпечувала населення країни своєю продукцією на 75%. Значну частину продовольства Великобританія імпортувала з європейських країн.

У 70—80-х роках високим рівнем розвитку характеризувалося сільське господарство Західної Німеччини. У ньому простежувалися такі тенденції, як концентрація, хімізація та комп'ютеризація виробництва. До мінімуму було знижено імпорт продукції цієї галузі. У 80-х роках воно майже повністю забезпечувало населення країни продовольством. У цей період німецьке сільське господарство спіткала гостра конкуренція на європейських ринках партнерів по Спільному ринку — аграріїв Франції, Італії, Великобританії. Вистояти у цій ситуації німецьким аграріям допомогли щедрі державні дотації та найвищий рівень механізації виробництва.

У соціалістичних країнах у другій половині 40-х років було проведено аграрні реформи, які передбачали конфіскацію землі у великих власників, монастирів і передавання її мало- і безземельним селянам (крім Польщі та Югославії). Частина землі перейшла у власність держави. На ній було організовано державні сільські господарства, дослідні станції. Ліквідовувалися іпотечна та інша заборгованість

селянських господарств. Протягом 50-х років відбувалося кооперування селянських господарств, 60-ті роки стали періодом інтенсифікації на основі механізації, хімізації, електрифікації. За цей час соціалістичні країни розвивали сільське господарство більш швидкими темпами, ніж економічно розвинені.

У 70—80-х роках сільське господарство соціалістичних держав переживало затьожну кризу. У переважній їх частині панували колгоспи і радгоспи, не вистачало власного зерна. СРСР, Польща, Чехословаччина з року в рік імпортували зерно. Багато сільськогосподарських робіт виконувалися вручну. Інтенсифікація галузі зтягувалася, що, у сукупності з іншими причинами політичного та економічного характеру призвело до системної кризи колгоспно-радгоспної системи.

Висновки. Таким чином, здійснене дослідження дозволяє прослідкувати виразну циклічність у змінах пріоритетних форм землеволодіння та використання земельних ресурсів. Перша відома форма землеволодіння – громадсько-общинна поступово зникає із утворенням держави, яка стає головним розпорядником земельного фонду. Фараони, царі, імператори, королі, які в добу абсолютизму уособлюють державу, використовують земельний ресурс як можливість утвердження та утримання влади, засіб формування централізованих держав, надаючи право на велике землеволодіння аристократії та воїнам; ті, в свою чергу, надають землю селянам на умовах ренти або системи відробітків. Простежується закономірність, коли великі латифундії обробляють раби в добу Античності та залежні селяни-кріпаки (нова форма рабства) – у Середньовіччі, частково – в новий час; «прикріплені» до землі колгоспники – у п. п. ХХ ст.

Поряд із великим землеволодінням вже у добу Римської імперії існують вілли – прототипи фермерських господарств. Географічні відкриття, промисловий переворот, індустріалізація зміщують фокус інтересів у сферу виробництва та торгівлі, що співпадає з кризою та розоренням великого приватного землеволодіння. Індустріалізація аграрної сфери, зростаючі обсяги споживання зумовлюють розвиток господарств фермерського типу, що працюють на орендованій або власній землі; з'являються великі сільськогосподарські об'єднання, де використовуються найпрогресивніші досягнення науки і техніки. Спільна тенденція др.пол. ХХ – поч. ХХІ ст. — державне субсидування сільського господарства, дотації та відшкодування, спрямовані на забезпечення доступності продукції та продовольчу безпеку країн; державний контроль за раціональним розподіленням і використанням земельних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Ю. В. Гомеровское общество. Основные тенденции социально-экономического и политического развития Греции IX-VIII вв. до н.е. / Ю. В. Андреев — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор – история», 2004. — 496 с.
2. Античные писатели. Словарь / Пер. с польск. — СПб.: Изд-во «Лань», 1999. — 448 с.
3. Андерсон П. Переходы от античности к феодализму. Passages from Antiquity to Feodalism. Пер. с англ. Артём Смирнов / Андерсон П. — М.: Территория будущего, 2007. — 288 с.
4. Біблія. Переклад Івана Огієнка / Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://allbible.info/bible/ogienko/>
5. Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. — К.: Всесвіт, 2013. — 1112 с.

6. Вебер М. Государство і суспільство у Римі періоду імперії // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; Перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. — Київ, 1998. — С. 33 – 66.
7. Дюби Ж. Европа в Средние века / Ж.Дюби. — Смоленск, 1994.
8. Панченко П. П. Аграрна історія України: підручник / Панченко П.П., Шмарчук В.А. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. — 342 с. — (Вища освіта ХХІ століття).
9. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навч. посіб. / Павленко Ю. — К., 1996.
10. Тоффлер Э. Третья волна / Тоффлер Э. — М.: АСТ, 1999. — 784 с.
11. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации / Чайлд Гордон. — М.: Издательство иностранной литературы, 1952. — 466 с.
12. Черепнин Л. В. К вопросу о сравнительно-историческом методе изучения русского и западноевропейского Средневековья в отечественной историографии / Л. В. Черепнин // Средние века. — Вып. 32. — М., 1969. — С. 39 – 48.
13. Юхименко П. І. Економічна історія: підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. — К.: Знання-Прес, 2008. — 567 с.

Одержано 27.03.2014

Аннотация

Л.М. Коваль

Основные формы и особенности землевладения в разрезе истории человеческой цивилизации

Статья посвящена анализу произведенных в процессе исторического, социально-экономического, политического развития человечества форм землевладения. Обосновано понятие «аграрной цивилизации» и определено его хронологические рамки. Сделана попытка формирования целостной, лаконичной картины аграрной истории человечества с позиции эволюционной, циклической и цивилизационной теории. Приведены ключевые для каждого этапа и цивилизационной ячейки формы землевладения.

Ключевые слова: аграрная цивилизация, землевладения, государство, община, латифундия, аренда, фермерство, АПК, сельскохозяйственная политика.

Annotation

L.M. Koval

Key forms and features of land tenure in the context of history of human civilization

This article analyzes forms of land tenure developed in the historical, socio-economic and political development of humanity. The concept of "agrarian civilization" is substantiated and its chronological limits are defined. An attempt of forming a coherent, concise picture of agrarian history from the standpoint of evolutionary, cyclic, and civilization theories was made. Key forms of land tenure for each stage of the civilized unit are given.

Key words: agrarian civilization, land tenure, state, community, latifundium, lease, farming, agro-industrial complexes, and agricultural policy.